

(Пролог, говорений перед ювілейною виставою «Наталки Полтавки» в пам'ять столітніх відродин української народності)

Сцена зовсім темна, далеко видно зарево великої пожежі, на переді сцени направо могила.

Козак-невмирака

Старезний дід, з бандурою, сидить на могилі. Зразу в темноті тільки слабо рисується його силует, він вдивляється в пожежу й декламує глухо, іронічно:

Еней був парубок моторний
І хлопець хоч куди козак!
На лихо вдався він проворний,
Завзятіший од всіх бурлак,
Та греки, як спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав,
Набравши деяких троянців,
Осмалених, як гиря, ланців,
П'ятами з Трої накивав.
Він устає, випростовується, бандура бренчить.
Вона горить! Та Троя — Україна
Палає, гине, з серця точить кров.
Здається, вже остання їй година,
Здається, хитрий ворог поборов
Усе! Здається, вся лягла дружина,
Всі мури впали, навіть той покров
Останній, що ним укривають трупи,
І той загарбали хижацькі купи!
Ні, не досить! І в нашому нутрі
Пройшов пожар, сумує попелище!
Ми хробачливі в самому ядрі,
В душі погасло вічнеє вогнище
Живої віри! На страшнім кострі
Згоріла сила! Нижче, нижче, нижче

Схиляються колись так горді чола!
О, Мамо! Бідна Ти, бездітна й гола!
Ми всі такі! Що в інших ганьби знак —
Це ми приймаємо, як хліб насущний!
У інших ренегат — у нас добряк;
У інших підлий — в нас старшим послушний;
У інших скажуть просто, ясно так:
Безхарактерний, — в нас лиш: простодушний.
Не стало стиду в нас! Ми в супокою
Упідлимось, ще й горді підлотою.

Далекий грім, пожежа зближається, на сцені робиться видніше.

Козак
(показуючи на захід)

О, так! Он там він, той козак моторний,
Що вирвався з пожежі рідних хат;
Не заперечу, вдався він проворний!
Нехай тут гине, пропадає брат,
Нехай тут матір шарпа ворон чорний,
Нехай борців шматує й ріже кат, —
Він рад, що врятував свої пенати,
Тікає іншої шукати хати!
П'ятами накивав від тебе, Нене!
Лишив тебе у ранах, у крові!
Із грудей вирвав серце насталене,
А вткнув якесь собаче — і живи!
І крикнув грімко: «Хлопці, гей до мене!
Не буде тут роси вже, ні трави!
Пропала Мати, ми ще цеї ночі
Кидаймо трупа! Гей же, в світ за очі!
Там жде нас краща доля, там печені
Самі нам голубці влетять у рот!
Хто хоче розкошів, жий в Карфагені!
Хто хоче вивищиться над народ,
І слави, й блиску, й злота повні жмені, —
За мною в Рим! Там храм наш, там кивот!
Що нам ті згарища! Забудьмо Трою!
Вдасть, Рим і розкіш, Карфаген горою!»

І рушили — народам на наругу!
Пішли нової матері шукать!
В серцях згасили навіть тую тугу,
Що тягне пса у рідній буді спать.
Де йдеш, Енею? Пугу! Пугу! Пугу!
Не чують! Дармо кликать і гукать!
Ідіть! Несіть народам всім для виду
Жебрацьку торбу і лице без стиду!

Тим часом розвиднюється трохи, видно попалені села, поле вкрите трупом.

Ох, не сходи ти, сонце, на Україні!
Злякаєшся тих згарищ і руїн!
Осліпніть очі, тут же, в тій годині,
Щоб той страшений образ, наче шпін,
Не вбився в серці і не пік віднині
Страшніше пекла! Що це? Чути дзвін!
Це ангел дзвонить по мертвим народі,
Бо щоб живий хтось був, — подумать годі.

Чути далекий голос дзвона.

Так, ангел дзвонить. Молотом з алмазу
Він б'є о хрусталивий неба звід.
Ох! Заболіли страшно тут відразу
Всі давні рани! Цей кривавий слід —
Це Берестечко. Тут у кості сказу
З Чуднова взяв. Цей струп, від сотні літ
Незгоєний, — Андрусівська умова!
А тут — Полтава і смага Петрова.

Голос дзвону міцніше й мішається з гуркотом грому, — темніє наново. Козак паде на коліна на могилі.

О, Боже! Чи ж кінець моєї думки?
Україна вмерла — дай мені спочить!
Дай ті катовані віддавна руки
Хоч у могилі без кайдан зложить!
Змажи нас з пам'яті людей, щоб внуки
Не знали, як ми мусили скінчить.
Ти сам, святий, забудь про нас в сій хвилі,
З землею наші порівняй могили!

Удар грому. Козак западається в землю. Ще хвилю гуркоче грім, потім звільна прояснюється, на сході займається велике рожеве зарево — сходить сонце. Сцена представляє той самий краєвид, тільки з зеленими садами, чепурними хатками, направо далеко вежі міста з золоченими банями, довкола могили, розкішні кущі. Калина, черемха у цвіті.

Козак-невмирака

той самий, але відмолоднілий, з бандурою, виходить із-за могили. Іде зразу понурий, у задумі, та звільна його рухи робляться енергійні, голос міцніє.

Здорово проспався, бачу,
По-козацьки, сотню літ.
Ну, та виграю чи втрачу,
А погляну ще на світ,
На ту рідну Україну,
Що колись, як рай, цвіла,
Що мені над все на світі
Наймилішою була.

Хто-то в ній тепер панує?
Хто-то в ній тепер живе?
Як говорить, як співає
Покоління те нове?
Боже, серце жах стискає:
Адже ж, певно, нині в ній
Вже ніхто не зна, не тямить
Нашу мову і пісні!

Десь калмики та киргизи
Топчуть степ, де ми лягли;
Чудь, мордва, чухна та фіни
Наші села заняли,
Боже, пощо з вікового
Сну мені велів ти встать?
Чи щоби з розбитим серцем
Я в могилу ляг назад?

Поступає наперед. За сценою чути хорову пісню — зразу *pianissimo*, потім чимраз сильніше, та все-таки притишено, мов із віддалення:

Ой, гук, мати, гук,
Де козаки йдуть!
Та щасливая тая доріженька,
Та де вони йдуть.

А де вони йдуть,
Там луги гудуть,
А перед себе та вражих ляшеньків
Облавою пруть.

Козак
(із виразом найвищої радості)

Боже, наше рідне слово!
Наша пісня ще живе!
І про нас ще пам'ятає
Покоління те нове!
Ще співає про козацтво,
Про його кривавий бій!
Ах, значить, ще не в могилі
Той народ коханий мій!
Озирається по сцені.
Ах, значить, оті цвітучі
Села, ниви і садки —

Це українські оселі,
Це України вінки!
А оті могили-гори,
Де борці старії сплять,
Уквітчали любі руки,
Знать, українських дівчат!
Ще українець збирає
Із цих нив для себе хліб,
І не топче чужениця
Нашу славу і наш гріб!
Поступає ще далі наперед і озирає публіку.
Ах, а тут! Предивне диво!
Тайна поміж тайн страшних!
Це ж Енеєві потомки!
Та що стало нині з них?
Ті, що перед сто літами,
Як згорів наш рідний дім,
Накивають йому п'ятами
Не задумались зовсім, —
Ті під материні крила
Знов згорнулися в любові
І бажають в рідній хаті
Рай зготовити собі.
ї дивіть, горять їх очі
Тим самим огнем святим.
Як горіли тої ночі,
Коли друг мій, побратим,
Коли славний, безталанний
Щирий батько наш Богдан
У важкій годині скликав
Запорожців на майдан.
Тямлю ніч цю, як сьогодні!
Вколо нас реве Дніпро
І клекоче Ненаситець,
Кам'яне гризе ребро.
А в степу напроти Січі
Це не хижая сова —
А Кодацька лядська кріпость
Свої кігті висува.
У Богдана сльози в оці,
Та вогонь в душі, в словах.

«Згинем, браття, або вгору
Піднесем свободи стяг!

Згинуть — нам одна дорога,
Чи в кайданах, чи в війні;
Хто ненавидить кайдани, —
Тому війни не страшні!
Чи послабли наші сили?
Потупилися шаблі?
Чи в серцях ви погасили
Дух лицарський взагалі?»

І гучніше хвиль Дніпрових
Крик козацтва заревів:

«Або ляжем головами,
Або виб'єм ворогів!»

В жовтім світлі смолоскипів,
Що горіли серед нас,
Ув очах козацьких блисло
Десять тисяч іскор враз.
Гей, тих десять тисяч іскор —
То був, браття, той підпал,
Що підняв страшну пожежу
Аж по Буга й Сяну вал.
Гей, тих десять тисяч іскор —
То був, браття, той розмах,
Що історію України
Повернув на інший шлях.

Бачу, бачу тії іскри!
Мовиш: «Мало їх? невже ж?
Що? На тридцять мільйонів
Десять тисяч не знайдеш?»

Мовиш: «Де нам взять Богдана?»
Тільки ти придатний будь
На святе, велике діло!

Загартуй думки і груди!

До високого літання
Ненастанно пробуй крил,
А Богдан прийде, як сума
Ваших змагань, ваших сил.

До великого моменту
Будь готовий кожний з вас, —
Кожний може стать Богданом,
Як настане слушний час.

Мовиш: «Нині інші війни».
Ну, то іншу зброю куй,
Ум гостри, насталюй волю,
Лиш воюй, а не тоскуй!

Лиш борися, не мирися,
Радше впадь, а сил не трать,
Гордо стій і не корися,
Хоч пропадь, але не зрадь!

Кожний думай, що на тобі
Міліонів стан стоїть,
Що за долю міліонів
Мусиш дати ти одвіт.

Кожний думай: тут, в тім місці,
Де стою я ув огні,
Важиться тепер вся доля
Величезної війни.

Як подамся, не достою,
Захитаюся, мов тїнь, —
Пропаде кривава праця
Многих, многих поколїнь.

У таких думках держися
І дїтей своїх ховай!
Коб лиш чистая пшениця, —
Буде паска й коровай.

«Чи побїди довго ждати?
Ждати довго!» То й не жди ж!
Нинї вчися побїждати,
Завтра певно побїдиш.

Та ж не даром пробудився
Український жвавий рїд.
Та ж не даром іскри грають
У в очах тих молодих!

Чей нові мечі засяють
У правицях, у твердих.
Довго нас наруга жерла,
Досї нас наруга жре,
Та ми крикнїм: «Ще не вмерла,
Ще не вмерла і не вмере!»

1898

Треба признати, що вороги України, створюючи в Києві Інститут літератури, забезпечуючи його працівників діагоналевими галїфе та іншими засобами до пізнання літератури, діяли з розмахом і отримали належне уявлення : хто і що в українській літературі є непримиренним до поневолювачів. Поема Івана Франка потрапила у списки забороненої літератури – навіть наші вороги визнали у такий (властивий ворогам) спосіб

Її значимість.

Вперше опубліковано в «Літературно-науковому віснику» (т.4, кн.2, с.129—136).
Подається за виданням: Франко І. Твори. 1929. Т. 28, кн. 2, С. 5 — 54.